

Юлія Цигвинцева

Жіноче обличчя сучасної української мови
Рецензія на «Вебсловник жіночих назв української мови»

(укл. Олена Синчак, Львів, 2022, режим доступу:
https://r2u.org.ua/html/femin_details.html)

Постійний рух у мовній системі, зміна відношень між стабільним та новим, нормативним й оказіональним у лексичному складі мови спонукають науковців усебічно досліджувати динамічні явища, а отже, й лексикографувати їх у словниках різного типу. Актуалізація гендерних студій, поширення ідей гендерної рівності в усіх сферах суспільного життя, увага до питань становлення, розвитку й функціонування фемінітивів в українській мові, особливо в царині професійно-статусних найменувань спричинює прагнення лексикографів осмислити та впорядкувати цей пласт лексики. Саме тому появу «Вебсловника жіночих назв української мови» вважаю на часною. Його уклала кандидат філологічних наук Олена Петрівна Синчак, керівниця програми з філології, старший викладач кафедри філології Українського католицького університету у Львові, наукове редагування здійснила доктор філологічних наук Ганна Михайлівна Дидик-Меуш, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України у Львові, укладачка низки словників, а наукове консультування – кандидат філологічних наук Василь Феодосійович Старко, доцент кафедри філології Українського католицького університету, перекладач, активний розробник сайтів ««Російсько-українські словники» (r2u.org.ua) та «Англійсько-українські словники» (e2u.org.ua). Словник створено за сприяння благодійного фонду «Повір у себе» та розміщено у вільному доступі на сайті «Російсько-українські словники».

Лексикографічна праця розпочинається передмовою, у якій з'ясовано причини та умови створення словника, засади укладання, описано структуру словникової статті, схарактеризовано новизну, подано інформацію про загальні принципи утворення фемінітивів та висловлено подяки всім, хто допомагав укладачці в роботі й надихав її.

Реєстр словника уміщує 2 000 фемінітивів. До нього увійшли назви жінок за фахом, видом діяльності, соціальним станом, рисами характеру та ін., не увійшли назви жінок за належністю до країни, регіону чи етнографічної групи, назви за спорідненістю, а також зменшено-пестливі найменування.

Словникова стаття має чітку структуру. У лівій її частині біля реєстрового слова фемінітива, у якому проставлено наголос, подано його граматичну характеристику, а саме: наголошені словоформу родового відмінка множини та відповідник чоловічого роду, напр.: **дирéкторка**, дирéкторок; ч. **дирéктор**. Укладачка відходить від традиції подавати після реєстрового слова форму родового відмінка однини, обґрунтовуючи це тим, що для жіночих назв саме форма родового відмінка множини «може бути проблемною». Мабуть, Олена Петрівна Синчак зосереджується перш за все на зміні наголосу в окремих формах множини та чергуванні **о** з нулем звука, як-от:

учітелька – учительо́к, **рекламістка** – рекламісто́к, і не зважає на чергування приголосних, що відбуваються, наприклад, при творенні форм давального та місцевого відмінків однини (**учітельці**, **рекламістці** тощо), уважаючи їх загальновідомими для мовців.

Після зони граматики наведено дефініцію значення слова чи дефініції кожного з властивих йому значень за описовою формулою «та, хто...», «та, кого...» або за моделлю тлумачення чоловічих назв у попередніх словниках. До значення слова в квадратних дужках від найдавнішого до сучасного наведено приклади вживання фемінітивів¹ із паспортизацією. В ілюстраціях реєстрове слово виділене курсивом. За потреби, до кожного значення лексеми через дві скісні риски з малої літери подано сталі сполуки або прикладки з реєстровим словом, які пишуться з дефісом, також потлумачені та ілюстровані, напр.: // **генеральна директорка** – очільниця фірми, компанії чи агентства, // **журналістка-міжнародниця** – журналістка, яка висвітлює міжнародні новини. Фемінітиви, які є омонімами, подано в різних словникових статтях і позначено цифровими індексами. У словниковій статті відображено також різні правописні й словотвірні варіанти слова, оформлені у вигляді відсилянь, напр.: **правнічка**, правнічок; ч. **правник** 1. фахівчиня з правознавства, юристка. 2. студентка, яка вивчає право. *див.*: **правни́ця**, **юристка**. Якщо фемінітив має лексикографічну фіксацію, словникова стаття містить зону відсилянь до словників, які засвідчують це слово, оформлену курсивом, напр.: **аранжувальниця**, аранжувальниць; ч. **аранжувальник** фахівчиня з аранжування. *Словник української мови: у 20 т., Т.1-11, 2015-2021. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. В. Т. Бусел, К.-Ірпінь, 2004, с. 23.* Окрім обов'язкових зон, словникова стаття може містити факультативні. Наприклад, словникові статті зі словотвірними варіантами мають у своїй структурі діаграми, які відображають голоси експертної спільноти щодо найвдалішої форми з-поміж неусталених жіночих назв, чи авторські рекомендації щодо доречності вживання тієї чи тієї словоформи.

Для того, щоб зорієнтувати користувача в роботі зі словником та пояснити свою дослідницьку позицію Олена Петрівна докладно висвітлила в передмові засади добору реєстру, звернувши увагу на наріжні принципи укладання. Перший принцип – це послідовне потрактування жіночої назви у визначенні як повноправної одиниці, так само, як і відповідної чоловічої назви, від якої її утворено, напр.: **розпорядниця**, розпорядниць; ч. **розпорядник** ‘та, хто розпоряджається, керує кимось або чимось, налагоджує роботу когось або чогось’. Другий принцип – переплетення фемінізації й українізації, що виявляється, за словами укладачки, у проповові власне української жіночої назви поряд із лексемами чужомовного походження (*спічрайтерка* і *промовописиця* (*промовописниця*)), реєстрації забутих українських слів (*позикодавиця*), рідше – утворенні власних відповідників до нещодавно запозичених слів (*віярка* як синонім до *лешмейкерка*) тощо. Третій принцип виявляється в тому, що словникове гасло об'єднує різні правописні традиції (*гакерка* і *хакерка*). Четвертий принцип полягає в рівноцінному поданні словотвірних варіантів: якщо правописні варіанти фемінітивів подано в межах однієї словникової статті, то словотвірні розміщено

¹ Приклади словникових статей та їхніх фрагментів подаю без ілюстрацій.

в різних словникових статтях із перехресним відсиланням, напр.: **фотóграфка**, фотóграфок; *ч.* **фотограф**. *див.:* **фотографі́ня**, **фотографéса**; **матема́тка**, **матема́точок**, *ч.* **матема́тик**. *див.:* **математикі́ня**, **математи́ця** та ін.

Родзинкою словника є те, що в структуру деяких словникових статей (насамперед для неусталених жіночих назв) уведено результати опитування в експертній групі, що засвідчують активність та популярність словотвірних варіантів лексем й ілюструють їх уживання. Загалом у словнику є понад 40 діаграм, які унаслідок переваги у вживанні того чи того варіанта жіночої назви. Укладачка таким чином намагалася урівноважити дескриптивний підхід до опису фемінітивів, показати більш усталене та відтворюване, а не просто одиничне. З метою вноормування та полегшення користувачам словника вибору одного прийняттого слова, більшість статей зі словотвірними варіантами супроводжено рекомендаціями, у яких здійснено лінгвістичну оцінку варіантних назв з погляду продуктивності моделі їхнього творення чи вживаності.

П'ятий принцип укладання словника виявляється в джерелах і критеріях добору цитат. Словник створено на основі даних корпусу ГРАК, гугл-пошуковика, письмових та усних текстів українських ЗМІ та інших джерел. Кожне значення зареєстрованого фемінітива підкріплено контекстами вживання. Олена Петрівна зауважує, що дозволяла собі виправляти незначні мовні помилки, які траплялися в оригінальних цитатах із сучасних медій (пропущені або зайві розділові знаки, неправильне написання слів з великої чи малої букви та ін.), але зберігала особливості мови й правопису давніших публікацій. Значна джерельна база дала можливість простежити функціонування фемінітивів від кінця XIX століття дотепер у мові материкової України та діаспори, у текстах різних стилів і в різних сферах уживання мови. Укладачка цілком слушно вважає, що це дозволило «відстежити історію слова, порівняти давніші і новіші контексти його вживань та пересвідчитись, у якому значенні слово вживали в певний період».

Історію фемінітива також показує система відсилок до словників, у яких були зафіксовані ті чи ті фемінітиви. Кожне гаслове слово авторка перевірила за 23-ма лексикографічними джерелами, починаючи від «Словаря російсько-українського» М. Уманця та А. Спілки (1893–1898 рр.) і закінчуючи доступними томами найновішого «Словника української мови у 20 томах» (2015–2021). Представлення фіксації слова в різних лексикографічних працях видається доцільним та логічно вмотивованим, бо дозволяє користувачам словника осягнути динаміку побутування конкретної лексичної одиниці. У цьому контексті, гадаю, було б цікаво звернутися й до словника-індекса «Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.» (2017) [4], у 3-х томах якого подано близько 300 тисяч слів із 18-ти найпопулярніших словників української мови та різноманітну інформацію про написання, наголошування, наявність формальних варіантів і омонімів, фіксацію лексем тощо.

На основі аналізу зібраного лексичного матеріалу, ретельного вивчення словників часів українізації, корпусів текстів, проведення аналогій з іншими слов'янськими мовами лінгвістка сформулювала закономірності творення фемінітивів. Вона з'ясувала, що 57% зареєстрованих жіночих назв мовці продукують за допомогою суфікса **-к(а)**, 26% – за допомогою суфікса **-иц(я)**, суфікс **-ин(я)** менш продуктив-

ний, а **–ес(а)** вживають лише в окремих випадках. Укладачка словника рекомендує під час творення фемінітивів спершу додавати до твірної основи суфікс **–к(а)**, а інші – лише тоді, коли жіночу назву з цим суфіксом утворити неможливо.

Дослідниця зауважує, що «повертаючи фемінітиви в нормативний ужиток, ми не тільки відновлюємо перервану традицію їх уживання, але й продовжуємо розвивати українську як справедливу мову». Позитивно ставлячись до жіночих назв, підтримуючи пошуки та повернення «свого», а також з цікавістю досліджуючи різні вияви мовотворчості сучасних українців, вважаю за необхідне звернути увагу на те, що аналізована проблема потребує поміркованого та обґрунтованого діалогу фахівців. Нині спостерігаємо моду на вживання фемінітивів, яка порушує в суспільстві багато питань, пов'язаних не лише із українізацією, демократизацією, гендерними студіями та вимогами політкоректності, а й із суто лінгвістичними аспектами – системністю мовних явищ, нормативністю, традицією вживання титульних та статусних імен, назв професій, мовним смаком та ін. Ці питання складні й багатовимірні, вони не можуть бути розв'язані швидко й однозначно.

За словами О. Синчак, словник був задуманий передусім з метою заповнити прогалину лексикографічного опрацювання фемінітивів і, на мою думку, цей задум укладачці вдалося реалізувати. Хоча в українській лексикографії традиція засвідчення жіночих назв давня¹, однак спеціального лексикографічного опрацювання фемінітивів майже не було. Винятком є хіба що «Словничок фемінітивів для прес-офіцерів та прес-офіцерок територіальних управлінь Державної служби України з надзвичайних ситуацій» (2018) [3], укладений Галиною Плачиндою, у якому зібрано близько 300 однослівних та кількаслівних жіночих відповідників на позначення спеціальних звань осіб рядового й начальницького складу цивільного захисту (*рядова, пані генерал*), роду занять, професій, діяльності людей (*аудиторка, борчиня, вогнеборка, волонтерка, урядовця, фахівчиня*), особистісних рис та якостей (*лідерка, авантюристка*), поданих за алфавітно-тематичним принципом без тлумачень, ілюстрацій чи будь-якої іншої інформації про функціонування слів.

Зважаючи на це, а також беручи до уваги дискусійність теми, яка віднедавна перебуває у центрі уваги українського суспільства, вважаю, що Олена Петрівна Синчак поставила перед собою складне та сміливе завдання. Адже більше, ніж лексикографування фемінітивів, дослідників та мовців цікавить їхній суспільний статус. З цієї проблематики сьогодні написано багато статей та кілька ґрунтовних наукових розвідок, зокрема монографії «Femina cognita. Українська жінка у слові й словнику» (2019) А. М. Архангельської [1] та «Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція функціонування» (2019) М. П. Брус [2]. «Український правопис» 2019 року в розділі «Суфікси» подав найпродуктивніші моделі творення жіночих назв [5: 27], але їхній статус залишається нез'ясованим та викликає бурхливі дискусії, зокрема щодо послугоування ними в науковій та офіційно-діловій комунікації.

¹ До прикладу, «Лексис...» (1596) Л. Зизанія містив кілька таких назв, «Лексикон словенороський...» (1627) П. Беринди – кілька десятків, «Словарь української мови» (1907–1909) за ред. Б. Грінченка – близько тисячі одиниць, академічний тлумачний «Словник української мови: в 11 томах» (1970–1980) – понад три тисячі.

Без сумніву, частина одиниць реєстру аналізованого словника є нормативною, деякі вже сприймаються мовцями як звичні, але частина не позбавлена оказіональності. Час покаже, які із зафіксованих фемінітивів стануть загальноприйнятими, а які залишаться ціннісними «свідками» доби, даниною моді, відображенням народної мовотворчості. Незважаючи на це, рецензована лексикографічна праця дає достатньо інформації про багатство сучасних жіночих назв в українській мові, засади, способи та засоби їх творення й особливості функціонування.

Словник належить до праць описового типу, тому не претендує на внормування словникового складу, хоча й містить рекомендації нормативного характеру. Тип словника визначають і розгорнуті дефініції жіночих назв, і подання словотвірних варіантів у різних словникових статтях із повторенням тлумачення та ілюстраціями до кожного, які для тлумачного словника були б надлишковими. Сумнівною у змістовому плані видається доречність творення укладачкою відповідників до запозичених лексем та ілюстрування їх своїми ж реченнями, як-от: **віярка**, віярок; *ч. віяр* майстриня з ламінування і нарощування вій. [У нашому салоні працює фахова *віярка* Дар'я Деркач. (Олена Синчак, 2021).] *див.: лешмэйкерка* [3]. Така методика порушує принципи добору цитат та суперечить основним критеріям (діахронний, територіальний, різностильовий, авторства), про які йдеться в передмові до словника. Зрозуміло, що це поодинокі випадки, але вони, на мою думку, не сприяють зростанню рівня довіри до лексикографічної праці.

Щодо форми, то електронний формат словника уможливорює швидкий пошук необхідної реєстрової одиниці, а конфігурація дозволяє ефективно працювати зі словниковими статтями. Словник зручний, грамотно оформлений. Лише подекуди спостерігаємо неоднорідність паспортизації прикладів, очевидно, через використання електронних джерел без нумерації сторінок, а також нерівномірність ілюстрування – більшість значень та відтінків проілюстровані достатньо (три та більше прикладів), але до деяких подано лише по одному прикладу. Можливо, такі лексеми настільки нові чи оказіональні, що було важко дібрати ілюстрації, а отже, вони поки що поповнять категорію «кованих слів» в українській лексикографії.

Звісно, словник О.П. Синчак не розв'язує проблем суспільного та мовного статусу фемінітивів, бо не може цього зробити і не претендує на це, але він реєструє та тлумачить жіночі назви, які репрезентують соціальні різновиди української мови: літературну мову, розмовну мову, жаргонізми, діалектизми, фіксує фемінітиви в діахронному зрізі від XIX століття до сьогодні, що засвідчує продуктивність певних словотвірних моделей та активність й актуальність конкретних лексем. Уважаю, що копітка й скрупульозна праця Олени Петрівни Синчак заслуговує на повагу, а її «Вебсловник жіночих назв української мови» є цінним для всіх, хто досліджує, викладає або вивчає українську мову чи просто послуговується нею у професійній діяльності. Словник стане в пригоді під час укладання інших лексикографічних праць різного типу та відкриває перед науковцями нові лінгвістичні можливості й перспективи для осмислення ролі гендерних ознак в концептуалізації та категоризації понять, місця фемінітивів у мовній картині світу українців.

Література

1. Архангельська А. *Femina cognita*. Українська жінка у слові й словнику. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. 444 с.
2. Брус М. П. Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція функціонування: монографія. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. 440 с.
3. Плачинда Г. Словничок фемінітивів для прес-офіцерів та прес-офіцerek територіальних управлінь Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Київ, 2018. 12 с.
4. Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.: словник-індекс: у 3-х т. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.
5. Український правопис / Нац. акад. наук України; ред. Є. І. Мазніченко, В. Є. Македон, С. В. Шарабанова. Київ: Наукова думка, 2019. 256 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/%202019.pdf>